

פרק חמישי

תמוז ואב: צומות לזכר החורבן וז'רבו סנבת

ביתא ישראל נהגו להרבות בצומות ובימי תענית קבועים מדי שבוע, מדי חודש ומדי שנה. היו אלו צומות של יחידים - נזירים, קייסים וזקני העדה, בעיקר מי שיצא ממעגל העבודה – אשר צמו בכל שני וחמישי (בדורות האחרונים הקפידו בעיקר על ימי חמישי)¹ ובכל ערב ראש חודש אם לא חל בשבת. השבת דחתה כל צום, במידה מסוימת אפילו את צום יום הכיפורים. מלבד יום הכיפורים שבו צמו מערב עד ערב, שאר הצומות היו מבוקר עד ערב, וחלקם עד לפנות ערב (בסביבות השעה 16:00) או עד לאחר חצות יום, בהתאם ליכולותיו ולצרכיו של הצם.

צום תמוז

במשך תשעת הימים הראשונים של חודש תמוז, מלבד ראש חודש ושבת, נהגו מנהיגי העדה, הקייסים והמבוגרים, לצום לזכר חורבן הבית הראשון בידי נבוכדנצר מלך בבל. היום העשירי בכל חודש היה יום של שמחה - צ'רקה אסרת (עשירי ללבנה), ולכן היו שהוסיפו עוד שלושה ימי צום כדי להשלים לעשרה את ימי הצום כנגד שלושת ימי השמחה שבהם לא צמו: ראש חודש, שבת והיום העשירי. כל ימי הצום החלו עם זריחת החמה והסתיימו סמוך לשקיעה. היו שהתנזרו מאכילת בשר, ביצים ומוצרי חלב אפילו בשעות הערב. שאר האנשים ומי שיצאו לעבודה, הסתפקו בצום בן יום אחד בתשעה בתמוז בלבד.

צום אב

בחודש אב נהגו לצום ב-17 הימים הראשונים של החודש, זכר לחורבן בית המקדש. צום זה נקבע על ידי ישעיהו הנביא לכפר על חטאי מנשה שסללו את הדרך לחורבן הבית.² נימוק אחר לצום זה הוא טבח הכוהנים שהיה בירושלים אחרי החורבן. לא כולם הקפידו לקיים את הצום הארוך כולו; עשרת הימים הראשונים של החודש נחשבו לימי צום חמורים יותר ונשמרו בהקפדה על ידי רוב בני העדה – צמו מזריחה עד שקיעה, בשעות הערב נמנעו מאכילת בשר, ביצים ומוצרי חלב ולא קיימו חתונות באותם הימים; בשבעת הימים הנותרים נשמר הצום בעיקר על ידי זקני העדה וחכמיה ובהקפדה פחותה – לא כולם הקפידו לצום עד השקיעה ולא כולם נמנעו מאכילת בשר, ביצים ומוצרי חלב בשעות הערב.³

¹ היו שהזכירו גם צום בימי שישי.

² אמנם ישעיהו קדם למנשה, ובירמיהו (טו, ד) הוזכרו בפירוש חטאי מנשה כגורם לחורבן: 'וַתִּתֵּן לְעֹנֶה לְכָל מַמְלָכֹת הָאָרֶץ בְּגִלְל מְנֹשָׁה בֶן יִחְזַקְיָהוּ מֶלֶךְ יְהוּדָה עַל אֲשֶׁר עָשָׂה בִירוּשָׁלַם, וְאוֹלָם, בְּכָל הַמְקוֹרוֹת הַמוֹזְכְּרִים לְהֵלֶן, בַּהֲעֵרָה הַבָּאָה, צוּן דּוּקָא יִשְׁעִיהוּ וְלֹא יִרְמִיָּהוּ.

³ מקורות לצומות תמוז ואב: ד'אבדי, תשובות אבא יצחק, עמ' 236; לוצאטו, היהודים החבשים, עמ' 69–75; נחום, שליחות אל הפלשים, עמ' 137; אשכולי, ספר הפלשים, עמ' 68–69; לסלאו, אנתולוגיה פלשית, עמ' xxxiv; ולדמן, יהודי אתיופיה, עמ' 41; שלמאי, מוזיקה, עמ' 51–52; קווירין, צומות, עמ' 503.

זכרבו סנבת

עם סיום מערכת הצומות הארוכה והמתישה של חודשי תמוז ואב הגיעה זָכְרָבו סְנַבְתָּ⁴ – השבת הרביעית של החודש החמישי, כלומר השבת האחרונה של חודש אב. על ייחודה של שבת זו מספר אנטואן ד'אבדי, תשובות אבא יצחק, עמ' 234–235 :

החג שנקרא זָכְרָבו פירוש רביעי (שבת). אומרים יִפְתָּח, תפתח לי, זאת אומרת, תמחול לי.⁵ רק לכוהן הפלשה שהכוהן נידה אותו בקול או לפי הציווי של משה ואהרן. אם הבן אדם מפר את המצווה, מטילים עליו עונש לפני המחילה.

הדברים קשים להבנה. יש לזכור שאנטואן ד'אבדי כתב את ששמע בקצרות (סטנוגרפיה), ורק לאחר מכן כתב את התשובות במלואן. נוסף על כך, לפעמים ניכר שלא היה בקי במנהגים יהודיים אם כי ידיעותיו בתנ"ך מצוינות. מאמרו של אוהב-גר לוצאטו, שנכתב על בסיס התיעוד של ד'אבדי, מצטט מדבריו ומרחיב מעט בעניינה של שבת זו, 'היהודים החבשים', עמ' 51–52 :

זמן רב לא הבנתי למה המילים האלה על הנידוי היו כתובים בקטע המוקדש כולו לחגים ולצומות, כי לא ניחשתי באיזה קשר יכול לקשור את הנידוי עם החג זָכְרָבו. סוף סוף אני חושב שהבנתי את הקשר בין החג לנידוי.

הפלשים מדברים פה על הצורה בה מבקשים מהכוהן את המחילה של הנידוי שקיבלנו מאיזה חטא, כי אם מבקשים את המחילה זָכְרָבו במילה האתיופית 'יִפְתָּח' (ולא Yifitah) שהפירוש **תמחול** או **תשחרר**, יש לנו יותר סיכויים לקבל מימים אחרים, **כי ביום הזה כל המעשים הטובים יש להם תוצאה מלאה**. זָכְרָבו היא שבת גדולה של חן והודיה, כי זה בשבתות האלה **שמי שעושים תפילות או מעשים טובים הם מקבלים מחילה על חטאיהם** [...] זָכְרָבו נופל אז בשבת הרביעית של הירח החמישי (אחרי ניסן), וזו גם השבת ה-21 של השנה דתית של הפלשים, כל השנים, חוץ מכמה חריגות, יוצא אותו דבר ; השבת ה-21 היא השבת השלישית הגדולה, כמו שאמרת.⁶

דומה שהסבריו של לוצאטו תורמים משמעותית להבנת התיעוד המקוצר של ד'אבדי : השבת הרביעית של החודש החמישי, הבאה אחרי תעניות ממושכות, היא שבת מיוחדת במינה ומסוגלת במיוחד לחן ולחסד, לסליחה ולמחילה. אדם שנודה על ידי כוהני העדה בשל חטאיו, ראוי לו לבקש מחילה בשבת זו כי יש בכוחה לשחרר את האדם מחטאיו יותר מאשר בשאר הימים. אשר על כן ראוי להרבות בתפילות ובמעשים טובים בשבת זו כדי לזכות בסליחה ובמחילה.

נוסף על כך, שבת זו חלה כמעט תמיד ב'שבת השביעית' השלישית מראשית השנה, כלומר בשבת ה-21 מראש חודש ניסן, שגם היא שבת מיוחדת וקדושה, כפי שהרחבנו בפרק השלישי. והנה נוסף כאן נדבך חשוב לדיון – בתוך מחזור של שבע שבתות שביעיות בשנה, שכולן חשובות ומיוחדות, יש שבתות הנושאות חשיבות מיוחדת. כזו היא השבת הרביעית של החודש החמישי, זָכְרָבו סְנַבְתָּ. שבת

⁴ כך השם המקובל לשבת זו בספרות ובפי המידענים. אך יש שקוראים לשבת זו זָכְרָבו סְנַבְתָּ, כפי שנראה מיד להלן, אצל ד'אבדי ולוצאטו.

⁵ הערת שוליים במקור : הנוצרים משתמשים בביטוי הזה, ובנימוס, לכוהנים שלהם כשהם פוגשים אותם מחוץ לכנסייה, אפילו בלי הוידוי.

⁶ ההדגשות במקור.

זו חותמת את מעגל הצומות שנהגו בביתא ישראל לזכר החורבן. הדעת נותנת שלאחר ימי צום כה רבים, הנפש כמהה לשמחה שיש בה מחילה ושחרור מעוונות. שבת זו נחוגה ברוב עם, בתפילות מיוחדות במסגיד ובסעודות שבת דשנות.⁷

מקורות מנהג העדה: חורבן הבית

על ריבוי תעניות

ריבוי צומות היה כנראה מנהג ארצישראלי קדום, שעליו כתב אלון, ברייתא, עמ' 285: 'ממקורות של ארץ ישראל אנו למדים, שהיה מנהג ריוח בארץ להתענות ביום ב' וה' של ימות השנה כולה'. בהמשך פורש אלון מגוון מקורות ארצישראליים קדומים המתעדים ריבוי צומות כדבר שבשגרה ולא-דווקא לציון אירועים מיוחדים.⁸ נענין בשלושה ממקורותיו: מגילת תענית, מדרש תנחומא ומסכת סופרים.

מגילת תענית היא חיבור קצר בארמית שחובר בסוף ימי בית שני, המפרטת את הימים שבהם אסור להתענות – 36 ימים שבהם אירעו לעם ישראל מאורעות משמחים בימי הבית השני. זהו הספר היחיד מחוץ למקרא שחז"ל ראו בו תוקף מחייב. בכל כתבי היד של המגילה, וכן בציטוטה בתלמוד, מצורף תמיד לטקסט הארמי פירוש בעברית המכונה 'סכוליון' ('ביאור' ביוונית).⁹ כך למשל מובא במגילת תענית, הסכוליון, אדר [מהדורת נעם, עמ' 130]:

יחיד שקבל עליו תענית להיות מתענה בשני ובחמשי הרי זה מתענה ומשלים.

פגעו בו ימים טובים, אלו הכתובים במגילת תענית, הרי זה **מספר** [מספיד:]

[כתב יד פארמה ואוקספורד: 'מפסיק', כתב יד וינה: 'מותר'].

לפנינו תיעוד קדום הקולע בדיוק למנהגם של ביתא ישראל – יחיד (ולא כל הציבור) שקיבל על עצמו להתענות כדבר שבשגרה בימי שני וחמישי, כאשר פוגעת תעניתו בימים טובים, התענית נדחית. ביהדות אשכנז הייתה נהוגה תענית בה"ב – שלושה ימי צום רצופים בימים ב', ה' ב' הראשונים בחודש חשוון לאחר סוכות, ובחודש אייר לאחר הפסח. מטרת התענית הייתה לכפר על ספק עברה שאולי נעשתה עקב ריבוי אכילה, שתייה ובטלה ממלאכה שמאפיינים את ימי החג.¹⁰ ואולם כאן, ובמקורות שנראה בהמשך, לא מדובר על תענית זו אלא על תענית מתמשכת לאורך השנה כולה, כפי שעולה מהמילים: 'מתענה בשני וחמישי'. טעם התענית מופיע במדרש תנחומא [בובר] וירא, סימן טז: 'ומנין סמכו הדורות שיהו מתענין בשני ובחמישי? אלא כשעשו ישראל אותה מעשה, עלה משה בחמישי וירד בשני'.

אם כן, תענית זו באה לכפר על חטא העגל, חטא שאנו עמלים על כפרתו בכל דור ודור. תיעוד נוסף לתעניות ממושכות מופיע במסכת סופרים פרק כא: 'והתלמידים מתענין בו בשני ובחמישי ושני,

⁷ ראו גם: פייטלוביץ', מסע אל הפלשים, עמ' 72–73; לסלאו, אנתולוגיה פלשית, עמ' xxxi; שלמאי, מוזיקה, עמ' 52–53.

⁸ עוד בעניין ריבוי צומות ראו אצל אורבך, אסקיזיס וייסורים.

⁹ ראו **ויקיפדיה**, בערך 'מגילת תענית'; וכן באתר **דעת**.

¹⁰ **טור**, אורח חיים, סימן תצ"ב.

מפני חילול השם ומפני כבוד תורה שנשרפה'. אף כי הגרסה היא 'בשני ובחמישי ושני', הבית יוסף הגיה וכתב באורח חיים סימן תכט:

ודע דבמסכת סופרים אשר בידינו היום אין הנוסחא כמו שכתב רבינו אלא כך היא הגירסא והתלמידים מתעניין בו שני וחמישי ושני מפני חילול השם ומפני כבוד ההיכל שנשרף. במה דברים אמורים? בצנעה, אבל להזכיר בציבור אסור עד שיעבור ניסן עכ"ל. ומשמע לי דהיינו לומר **שהתלמידים שנוהגים להתענות שני וחמישי של כל השנה** מפני חילול השם בין הגויים בהיות ישראל בגלות ומפני כבוד ההיכל שנשרף.

כמו מנהגים ארצישראליים רבים, גם מנהג ריבוי הצומות נדד לאיטליה ומשם לאשכנז.¹¹ בספרי מנהג של ראשוני אשכנז מוצאים אנו תענית בה"ב, צום שובבי"ם, צום ערב ראש השנה, צום בעשרת ימי תשובה ועוד.

על איזה חורבן התאבלו ביתא ישראל?

כדי להבין כראוי את המקורות למנהג ביתא ישראל בעניין צומות לזכר החורבן, עלינו להקדים ולקבוע האם בני העדה התענו לזכר חורבן בית ראשון או שני. לצורך כך עלינו לקבוע באיזו תקופה ובאלו נסיבות התנתקו ביתא ישראל מכלל עם ישראל. שאלה זו, כפי שתואר בהרחבה במבוא, נידונה רבות וארוכות במחקר ואין מקומה בחיבור זה. הממצאים שתועדו ונחקרו עד כה מעידים, מצד אחד, על היעדר מוחלט של ספרות חז"ל בהלכת ביתא ישראל, ועל זיקה ברורה, מצד אחר, לספרות בית שני.¹² אשר על כן אפשר לקבוע בזהירות אך במידה רבה של סבירות, שביתא ישראל התנתקו מעם ישראל במהלך תקופת בית שני, תוך שהם נוטלים עמם גלויות מסורות הלכתיות שהיו אופייניות לימי בית שני ושעדיין לא התמסדו בקורפוס ההלכתי. ככל הנראה, חותמם האדיר של חז"ל בעיצוב ההלכה היהודית הוטבע לאחר שבני העדה כבר יצאו לגלות, ולכן לא הוטמע במנהגם. אם נכונים דברינו, הרי שהצומות שנקבעו בביתא ישראל לזכר לחורבן המקדש, נקבעו כזיכרון לחורבן בית ראשון.

לקביעה זו, שצמו לזכר חורבן הבית הראשון, קשה להציג עדויות ברורות. אגדות ושברי סיפורים שעוברים מדור לדור משמשים בערבוביה, ולעתים קרובות סותרים אלו את אלו. עדות אחת ברורה עולה ממפגשו הראשון של יוסף הלוי עם בני העדה, ב-28 בדצמבר 1867, בכפר שבמחוז וולקייט, כפי שמתואר בספרו, **מסע בחבש**, עמ' 33:

הבטחתי להם, שכל הפלשים בירושלים ובמקומות אחרים בעולם הם לבנים ושלא ניתן להבחין ביניהם ובין יתר התושבים בארצותיהם השונות. השם ירושלים, שנקבתי בו במקרה, שינה כמו במטה קסם את עמדתם של רוב הממאנים להאמין. סקרנות בוערת אחזה פתאום בכל החבורה. 'אה, אתה מגיע מירושלים, עיר הקודש? ראית במו עיניך את הר ציון ואת בית אלוהי ישראל, את בית-המקדש הקדוש? [...] עליי להודות שהתרגשתי עמוקות בראותי את הפנים השחורות הללו קורנות לזכר תולדותינו המפוארים. סיפרתי להם, שלפני בואי לחבש ביקרתי בירושלים, ושהעיר ירדה באופן מעציב מגדולתה הקדומה. סיפרתי להם שתושביה היהודים של עיר הקודש היום שרויים במצוקה; שמסגד עומר עומד

¹¹ תא שמע, מנהג אשכנז הקדמון, עמ' 13-14.

¹² ראו במבוא.

במקום בית-המקדש העתיק. הם התעצבו לשמע החדשות הללו, מאחר שלא היה להם מושג נכון על מצבה של ארץ-הקודש מרביתם האמינו שהיא בידיהם של נוצרים רומיים.

מתיעד זה ניתן להבין כי עד מחצית המאה ה-19, סברו תושבי וולקייט שהמקדש עדיין עומד על תלו. אם כך, ודאי שמדובר במקדש השני, שהרי על חורבן הבית הראשון הם התאבלו וצמו. אמנם ייתכן שבאזורים אחרים באתיופיה ידעו על חורבן הבית השני, ורק עדות מקומית זו מוולקייט היא היוצאת מן הכלל, אולם קיימים סיפורים רבים על עולים מאתיופיה שהגיעו לירושלים ונדהמו לגלות שאין בה מקדש, והם מחזקים את הדעה שביתא ישראל לא ידעו על חורבן הבית השני.¹³ מכאן ואילך מניחים אנו שצומות החורבן בביתא ישראל היו לזכר חורבן הבית הראשון.¹⁴

צום מקדים ומתמשך

הנוהג לצום כמה ימים ברצף מהיום שלאחר ראש חודש ועד יום הצום הקבוע (מלבד שבתות וימי שמחה), הוא ייחודי לביתא ישראל. מב' בתמוז צמו עד תשעה בו, מב' באב עד 17 בו ומב' בתשרי עד יום הכיפורים. הציבור הרחב צם את ימי הצום העיקריים – תשעה בתמוז, שבעה-עשר באב, יום הכיפורים – ואילו את הצומות המקדימים והמתמשכים צמו יחידים. למנהג מחמיר זה מצאנו רמז קלוש במנהגי עשרת ימי תשובה אך ללא התייחסות מפורשת, למשל בפסיקתא דרב כהנא [מנדלבויס] פסקא כז' 'ולקחתם':

[ז] ... [משל] למדינה שהיתה מחייבת ליפס [=מס] למלך והלך המלך לגבותה. בתוך עשרה מיל יצאו גדולי מדינה וקילסו אותו והתיר המלך שליש מדמוסיא [=חוב] שלהם. בתוך חמשה מיל יצאו פטירכולי [=שרי] מדינה וקילסו אותו והתיר להם המלך שליש מדמוסיא שלהם. וכיון שנכנס המלך למדינה יצאו כל בני המדינה וקילסו אותו, אמר להם מלכא מה דאזל אזל, מיכא ולהלן חושבנא [=מה שהיה היה מכאן ואילך החשבון]. כך באין ישראל בראש השנה ועושין תשובה והקב"ה מתיר להם שליש עונותיהם. **באין בעשרת ימי תשובה ומתענים הכשירים** והקב"ה מתיר להם רוב עונותיהם. וכיון שבא יום הכיפורים כל ישראל מתענין והקב"ה סלח על כל עונותיהם.

המשפט 'באין בעשרת ימי תשובה ומתענים הכשירים' מלמד על מנהג יחידים לצום בכל עשרת ימי תשובה, כלומר מלאחר ראש החודש ועד יום כיפור. וכן מצאנו בהגהות הרמ"א לשולחן ערוך, אורח חיים, הלכות ראש השנה סימן תקפא, סעיף ב': 'נוהגים להתענות ערב ר"ה. הגה: והמדקדקים נהגו שכל אחד מתענה העשרה ימים (מרדכי ספ"ק דר"ה וריש יומא), וכן נכון לעשות. וכל אלו התעניות אין צריכין להשלים'.

אלא שצום מקדים וממושך בתמוז ובאב לא מצאנו ומקורו של מנהג זה עלום מאתנו. כהשערה מסופקת נציע את הפתרונות הבאים:

¹³ חלק מיהודי אתיופיה ידעו על חורבן המקדש אך כנראה שהשמועה על כך לא הגיעה לכל האזורים. בכל מקום שנתבשרו על חורבן הבית התגובות היו דומות לתיאור של הלוי משנת 1867. ראו למשל בכתבה של קרן גוטליב, 'זעקה קורעת לב', באתר AISH (30.7.2003) www.aish.co.il/h/yy/48848787.html.

¹⁴ על קיום צומות לזכר חורבן בית ראשון בימי בית שני, ראו: תבורי, מועדי ישראל, עמ' 398–400.

א. צום חודשי

ייתכן שביטא ישראל ראו בחודש שחל בו מאורע טראומטי, חודש מלא של צום, ולכן צמו מתחילתו ועד יום הצום העיקרי. לתפיסה מעין זו רמזים במקרא, בספרות חז"ל ובדברי ראשונים ואחרונים. לשאלת נציגי העם, האם יש להמשיך ולהתאבל בחודש אב לזכר חורבן בית ראשון גם לאחר בניין בית שני, משיב הנביא זכריה ח, יט: 'כֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת צוֹם הָרְבִיעִי וְצוֹם הַחֲמִישִׁי וְצוֹם הַשְּׁבִיעִי וְצוֹם הָעֲשִׂירִי יִהְיֶה לְבֵית יְהוּדָה לְשָׂשׂוֹן וּלְשִׂמְחָה וּלְמַעֲדִים טוֹבִים וְהָאֶמֶת וְהַשְּׁלוֹם אָהֲבִי – תִּשׁוּבָה זוֹ מֵרִמְזַת עַל כֵּךְ שֶׁהַצּוֹמוֹת נִקְרְאוּ עַל שֵׁם הַחֻדְשִׁים. כְּלוּמָר לַחֻדֶּשׁ כּוֹלוּ יֵשׁ מֵהוּת שֶׁל צוֹם. גַּם מַחְלוּקֶת רַבִּי שְׁמַעוֹן עַל רַבִּי עֲקִיבָא בַּבְבְּלִי, רֹאשׁ הַשָּׁנָה יח, עמוד ב, מֵרִמְזַת עַל כִּוּוֹן זֶה, בַּתְּשׁוּבָתוֹ שֶׁל רַבִּי עֲקִיבָא כִּי צוֹם הָרַבִּיעִי נִקְרָא כֵךְ בִּשְׁל הַיּוֹתוֹ 'רַבִּיעִי לַחֲדָשִׁים'.

הריטב"א, רבי יום טוב בן אברהם אשכנזי (ספרד 1250–1330) שואל, מדוע אין אנו מתענים בתשעה בתמוז כזכר לבקיעת החומה בבית הראשון, כפי שמתענים בעשרה בטבת ובשלושה בתשרי, כזכר לאירועי בית ראשון? תשובתו היא שקשה לגזור שתי תעניות בחודש אחד, ואין היגיון לזכור את בקיעת החומות הראשונה ולהתעלם מהשנייה. בשולי תשובתו הארוכה הוא רומז לכך שגזרו על החודש כולו ולא-דווקא בתשעה או בשבעה-עשר בו. הביטויים המודגשים להלן מלמדים על מהותו של החודש הרביעי כולו כחודש המוקדש לאבל על הבקעת חומות ירושלים, חידושי הריטב"א למסכת ראש השנה יח, עמוד ב:

כי קשה היה הדבר שיתענו על הבקיעה הישנה ולא יתענו על החדשה שהיתה חמורה וקשה יותר, וגם היה קשה לגזור שתי תעניות בחודש אחד, אלא כיון **דשם בקיעה אחת היא וגם שתייהן בחדש אחד** [...] ואפשר עוד לומר שאף נביאים הראשונים שגזרו התענית יודעין היו בחורבן בית שני **ולא קבעוהו בתשעה בו דוקא, אלא בחדש זה**, שלא מצינו שנקרא אלא **צום הרביעי**, אבל אין צריך לכך.

גישה זו מצאה ביטוי מפורש יותר בפירושו של רבי יוסף באב"ד (גליציה, המאה ה-19) לספר החינוך. מנחת חינוך מצוה שא :

והנראה לעניות דעתי [...] דד' צומות הללו מדברי קבלה **אין נקבע להם יום מיוחד** י' טבת או ט' באב וכדומה, רק הדברי קבלה הוא **על אלו החדשים** דבטבת ותמוז ואב ותשרי **מחויבים להתענות בהם יום אחד אבל לא נתייחד יום מיוחד רק איזה יום שרוצה יוכל להתענות רק באלו החדשים** וראיה לדבר דבפסוק אינו מבואר איזה יום כלל רק צום הרביעי וצום החמישי וצום העשירי דהיינו החדשים אבל לא באיזה יום [...] **דהקבלה לא קבעה יום מיוחד כלל רק החדשים** ובאיזה יום בחודש שרוצים מתענים, וכן בימי ששון ושמחה באיזה יום שרוצין בחדשים הללו עושין ששון ושמחה.

ייתכן שמסורת מעין זו, הרואה את החודש הרביעי כולו כמועד לציון בקיעת החומה, עמדה בבסיס המנהג של ביתא ישראל לצום מקדים ומתמשך.

ב. חשש וספקות בקביעת היום

לוח השנה של ביתא ישראל שבו עסקנו בהרחבה בפרק הראשון, נשמר אך ורק בזיכרונם של זקני העדה ולא היה מתועד בכתב. כדי לנהל בעל פה לוח שנה מורכב המכיל עשרות מועדים – ימי שמחה וצום, חגים שבועיים, חודשיים ושנתיים, שחלקם מותאמים גם לעונות השנה – היה צורך בסימני זיכרון. לצורך כך ציינו מדי חודש את תאריכי החגים העיקריים כימי שמחה: בכל 10 בחודש ציינו

זָכַר ליום הכיפורים, בכל 12 בחודש זכר לשבועות ובכל 15 בחודש זכר לפסח וסוכות. חידוש הלבנה העניק נקודת זמן ברורה, ששימשה עוגן זיכרון לכל מועדי השנה. ממנה מנו ימים לציון חגי זיכרון אלו. ייתכן שהצום המקדים והמתמשך נועד למנוע שכחה של יום הצום העיקרי.¹⁵ חשוב לחזור ולהדגיש, שדברים אלו נכתבים כהשערה מסופקת וללא כל סממן של ודאות.

מקורות לצום תמוז

דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר. ספר מלכים ב' (כה, א-ד) נוקב בתאריך התשעה בחודש כמועד שבו הובקעה חומת ירושלים והחל חורבן הבית הראשון – אך אינו מציין את החודש: וַיְהִי בַשָּׁנָה הַתְּשִׁיעִית לְמָלְכוֹ בַּחֹדֶשׁ הָעֲשִׂירִי בַּעֲשׂוֹר לַחֹדֶשׁ בָּא נְבוֹכַדְרֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל הוּא וְכָל חֵילוֹ עַל יְרוּשָׁלַם וַיִּחַן עָלֶיהָ וַיִּבְנוּ עָלֶיהָ דָּיֵק סָבִיב. וַתָּבֹא הָעִיר בַּמָּצוֹר עַד עֲשָׂתִי עֶשְׂרֵה שָׁנָה לְמָלְכָה צִדְקִיָּהוּ. **בַּתְּשַׁעָה לַחֹדֶשׁ וַיִּחְזַק הָרָעַב בָּעִיר וְלֹא הָיָה לָחֶם לָעָם הָאָרֶץ. וַתִּבָּקַע הָעִיר.**

הדברים מתבהרים במקבילות המקרא, ירמיהו לט, א-ב:

בַּשָּׁנָה הַתְּשִׁיעִית לַצִּדְקִיָּהוּ מֶלֶךְ יְהוּדָה בַּחֹדֶשׁ הָעֲשִׂירִי בָּא נְבוֹכַדְרֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל וְכָל חֵילוֹ אֶל יְרוּשָׁלַם וַיִּצְרוּ עָלֶיהָ. בַּעֲשָׂתִי עֶשְׂרֵה שָׁנָה לַצִּדְקִיָּהוּ **בַּחֹדֶשׁ הָרְבִיעִי בַּתְּשַׁעָה לַחֹדֶשׁ** הִבָּקְעָה הָעִיר.

ושוב, וביתר פירוט בירמיהו נב, א-ז:

בֶּן עֶשְׂרִים וְאַחַת שָׁנָה צִדְקִיָּהוּ בְּמָלְכוֹ [...] וַיַּעַשׂ הָרַע בְּעֵינַי ה' [...] וַיִּמְרֹד צִדְקִיָּהוּ בְּמָלְכָה בָּבֶל. וַיְהִי בַשָּׁנָה הַתְּשִׁיעִית לְמָלְכוֹ בַּחֹדֶשׁ הָעֲשִׂירִי בַּעֲשׂוֹר לַחֹדֶשׁ בָּא נְבוֹכַדְרֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל הוּא וְכָל חֵילוֹ עַל יְרוּשָׁלַם וַיִּחַנוּ עָלֶיהָ וַיִּבְנוּ עָלֶיהָ דָּיֵק סָבִיב. וַתָּבֹא הָעִיר בַּמָּצוֹר עַד עֲשָׂתִי עֶשְׂרֵה שָׁנָה לְמָלְכָה צִדְקִיָּהוּ. **בַּחֹדֶשׁ הָרְבִיעִי בַּתְּשַׁעָה לַחֹדֶשׁ וַיִּחְזַק הָרָעַב בָּעִיר וְלֹא הָיָה לָחֶם לָעָם הָאָרֶץ. וַתִּבָּקַע הָעִיר וְכָל אֲנָשֵׁי הַמִּלְחָמָה יָבְרוּ וַיִּצְאוּ מִהָעִיר לִלְחָה.**

על מועד הבקעת חומות ירושלים בחורבן הבית הראשון מעידים גם תנאים ואמוראים. על הפסוק שראינו לעיל מזכירה – 'צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי' – נחלקו רבי עקיבא ורבי שמעון בן אלעזר בתלמוד הבבלי, מסכת ראש השנה יח, עמוד ב:

תניא, אמר רבי שמעון: ארבעה דברים היה רבי עקיבא דורש, ואני אין דורש כמותו. צום הרביעי - זה תשעה בתמוז¹⁶ שבו הובקעה העיר, שנאמר (ירמיהו נב) 'בתשעה לחדש ויחזק הרעב בעיר ולא היה לחם לעם הארץ ותבקע העיר' [...]. ואמאי קרי ליה רביעי? רביעי לחדשים [...]. ואני איני אומר כן, אלא צום העשירי – זה חמשה בטבת שבו באת שמועה לגולה שהוכתה העיר, שנאמר (יחזקאל לג) 'ויהי בשתי עשרה שנה בעשירי בחמשה לחדש גלוותנו בא אלי הפליט מירושלם לאמר הכתה העיר', ועשו יום שמועה כיום שריפה.

¹⁵ דברים דומים כתב אשכולי, ספר הפלשים, עמ' 66.

¹⁶ הגרסה בספרי (דברים פרשת ואתחנן פסקא לא), בתוספתא (סוטה ו, י) ובמדרשים נוספים 'זה שבעה עשר בתמוז'. כנראה ששינוי כדי להתאים לבית שני.

המחלוקת עוסקת בעיקרה בנסיבות צום העשירי ובתאריכו המדויק, ואין זה מענייננו כאן. אך מפורש בדבריהם ש'צום הרביעי' - זה תשעה בתמוז שבו הובקעה העיר'. וכן מצאנו דיון מפורט בתלמוד על קביעת המשנה (תענית ד, ו): 'חמשה דברים אירעו את אבותינו בשבעה עשר בתמוז [...] והובקעה העיר'. שני התלמודים שואלים על הסתירה בין התאריכים - תשעה בתמוז בדברי הנביא ושבעה-עשר בתמוז במשנה - וכל תלמוד משיב בדרכו. התלמוד הבבלי, במסכת תענית כח, עמוד ב, מסביר:

הובקעה העיר בשבעה עשר הוה? והכתיב (ירמיהו נב) 'בחדש הרביעי בתשעה לחדש ויחזק הרעב בעיר', וכתיב בתריה (ירמיהו נב) 'ותבקע העיר' וגו'!! אמר רבא: לא קשיא; כאן - בראשונה, כאן - בשניה. דתניא: בראשונה הובקעה העיר בתשעה בתמוז, בשניה בשבעה עשר בו.

כלומר, בחורבן המקדש הראשון הובקעה החומה בתשעה בתמוז ובחורבן המקדש השני בשבעה-עשר בו. המשנה קובעת את הצום לפי חורבן בית שני שהוא החשוב בעבורנו וכך גם נפסק להלכה בשולחן ערוך, אורח חיים, סימן תקמט, ב. התלמוד הירושלמי משיב בדרך אחרת לסתירה זו במסכת תענית ד ה [האקדמיה, עמ' 731]:

צום הרביעי זה שבעה עשר בתמוז [...] והובקעה העיר [...] והובקעה העיר?! כתיב 'בתשעה לחדש הובקעה העיר' ואת אמר הכין? אמר ר' תנחום בר חנילאי קלקול חשבונות יש כאן [...] [משל] למלך שהיה יושב ומחשב חשבונות באו ואמרו לו נשבה בנך ונתקלקלו חשבונותיו.

התוספות על מסכת ראש השנה יח, ב, ד"ה 'זה' מסבירים: 'רוצה לומר דמתוך טרדתם טעו בחשבונם ולא רצה הפסוק לשנות מכמו שהיו סבורים'. כלומר, הן בבית ראשון והן בבית שני הובקעה חומת העיר בשבעה-עשר בתמוז. הפסוק 'בתשעה לחדש הובקעה העיר' אינו אלא טעות, 'קלקול חשבונות', הנובעת מצער החורבן. כך או כך, עד חורבן בית שני תשעה בתמוז היה תאריך ידוע ומקובל לפריצת חומות ירושלים.

אם השערותנו נכונה וביתא ישראל יצאו לגלות במהלך ימי בית שני, מובן מדוע הם שימרו את מועד התענית הראשון שנקבע לזכר הבקעת חומות ירושלים בחורבן הבית הראשון, בתשעה בתמוז.¹⁷

מקורות לצום אב

לעומת תשעה בתמוז שהוא תאריך ידוע ומוכר בתולדות ימי בית ראשון, הרי ששבעה-עשר באב הוא תאריך עלום שם. רבות יגעתי וחקרתי להבין את ייחודו של יום זה ולא עלה בידי. שוב ושוב קראתי מילותיו של אהרן זאב אשכולי, ספר הפלשים, עמ' 68:

הדבר המפליא ביותר, לכאורה, הוא דבר צומות תמוז ואב [...] שנתחלפו להם הימים. תעניותיהם הן י"ז יום באב ותשעה ימים בתמוז. וכדאי הוא סרוס זה שיחקר.

¹⁷ גם בהלכה הקראית הקדומה מתענים בתשעה בתמוז לזכר הבקעת חומת העיר בחורבן בית ראשון. לשיטתם, כל מנהגי האבלות לזכר החורבן מתייחסים לחורבן בית ראשון, מכיוון שהוא ורק הוא מתועד במקרא. ראו: ארדר, הצומות בהלכה הקראית, עמ' 511.

בשיחות הרבות שקיימתי עם מגוון מידענים, הם לא ידעו להסביר את תאריך י"ז באב. לתמיהתי השיבו בקצרה: 'אצלנו לא שואלים שאלות. מה שהקייס אומר, עושים!' פריצת הדרך התרחשה בשיחת טלפון עם קייס סמאי מהרט אליאס מראשון לציון, בקיץ תשע"ג. הקייס הסביר בפשטות כי נהגו לצום עשרה ימים בחודש אב וזכר לחורבן בית ראשון, שהתרחש על פי מסורת העדה, בתאריך עשרה באב. מדובר היה בצום חמור יותר מצומות רגילים: רוב העם צם עשרה ימים, מזריחה עד שקיעה, ובלילה התירו שתייה ואכילת לחם וירקות אך נמנעו מאכילת בשר, דגים ומוצרי חלב. בשבתות וימי שמחה, ראש חודש ועשירי בחודש, לא צמו. הצום קוים אפוא על ידי רוב בני הקהילה בימים ב-ט באב, מלבד שבת ועשרה באב.

אם כן מדובר בחשבון פשוט: הקייסים, חכמי העדה וזקניה החמירו על עצמם והקפידו לצום עשרה ימים מלאים ועל כן השלימו את ימי השמחה שבהם אסור לצום – ראש חודש, העשירי בחודש (זכר יום הכיפורים), י"ב בחודש (זכר שבועות), ט"ו בחודש (זכר פסח וסוכות) ועוד שלוש שבתות – סך הכול שבעה ימי שמחה ועשרה ימי צום מלאים, וכך הגיעו לתאריך שבעה-עשר באב.¹⁸

'בזכירה סוד הגאולה' – שינן הבעש"ט לתלמידיו. יהודי אתיופיה לא הכירו את הבעש"ט ולא למדו מתורותיו, אולם בחושים מחודדים כתער ובאינטואיציות בריאות, הם קבעו במנהגם מקום מרכזי לזיכרון חורבן המקדש. ריבוי ימי הצום וקביעת שבת מיוחדת בסיומם, נטעו בלבם כמיהה תמידית לגאולה. בהזדמנות הראשונה של פתיחת שערי הגאולה היו בני העדה דרוכים, מוכנים ומזומנים לשוב לציון.

¹⁸ אוהב-גר לוצאטו מביא בשם אביו, שד"ל, שייתכן שהתאריך המובא במלכים ב' כה, ח, 'בשבעה לחודש', וזה המובא בירמיהו נב, יב 'בעשור לחודש' – הוא שיצר את השיבוש י"ז באב (7+10=17). הוא עצמו מרחיק לכת עוד יותר וטוען, בנימה של ודאות, שהתאריכים המובאים בתנ"ך, במלכים ב' ובירמיהו, הם שיבוש של התאריך האמיתי – י"ז באב. לדבריו, עם ישראל איבד את תאריך חורבן בית ראשון מתוך צערו הגדול על חורבן בית שני. ואילו ביתא ישראל, שלא שימרו אלא את זיכרון החורבן הראשון, ודאי דייקו בתאריך. אוהב-גר מאריך לבסס טענתו בהוכחות ודוגמאות שאין בהן ממש, ולא נאריך בדבריו שיש בהם מידה רבה של ספק והשערה. ראו: לוצאטו, היהודים החבשים, עמ' 72–75.